

ANGELA STOOF

PERSPECTIEF

Hoop houden en verschil maken
in een wereld vol verandering

zilt

Perspectief
Hoop houden en verschil maken in een wereld vol verandering
Angela Stoof

ISBN 978 94 93198 55 5
ISBN e-book 978 94 93198 56 2
NUR 740

1^e druk 2024

Tekst © Angela Stoof
Omslagontwerp © Sanne Boekel
Opmaak binnenwerk: Gewoon Geertje
Auteursfoto © Bart van Dieken
Foto's en illustraties binnenwerk: zie overzicht achter in boek
Tekstredactie: Janet Pronk-Dekker

© 2024 Uitgeverij Zilt

Alle rechten voorbehouden.

Al het mogelijke werd gedaan om de informatie in dit boek zo juist en actueel te maken als kan. Auteur of uitgever kunnen niet verantwoordelijk gesteld worden voor mogelijke nadelen die lezers door eventuele onvolkomenheden in het boek zouden ondervinden.

www.uitgeverijzilt.nl
www.angelastoof.nl
www.boek-perspectief.nl

This is the changing of times.

*It has been said that the people
will start to arise
and go against all of the things
that have been said and done
and start that change.*

*There is a love that comes with being human
and caring about other people
we only have to feel that.*

*That is our potential
whether we know it or not.*

- Nowaten, He-Who-Listens¹

Inhoud

1. Opstaan voor een mooiere wereld	9
Hoop is een werkwoord	10
Verlangen naar perspectief	13
Nataliteit: de geboorte van hoop	18
Een multidisciplinaire benadering	22
Ontschuldigen: het hele verhaal vertellen	27
Systeemintelligentie	29
Opzet van dit boek	34
DEEL 1: INZICHT ONTWIKKELEN	41
2. Verbanden leren zien	43
De hele olifant	44
Prestatiedruk bij jongvolwassenen	47
Meritocratische idealen en oneindige groei	54
Grenzen van mensen	62
Grenzen van dieren	82
Grenzen van de aarde	88
Blinde vlekken	106
3. Leren kijken naar maatschappelijke transitie	111
Harde en zachte transitie	112
Een multidisciplinair perspectief op transitie	121
Paradigmatheorie	123
Complexe systeemtheorie	136
Liminaliteit	145
Spirituele omvorming	158
Morele helderheid	163
4. Het oude verhaal verstaan	172
Socialisatieprocessen	172
Leren uitzoemen	174
Zorgcasus: PsyQ	181

Lens 1: Persoonlijke ervaringen	184
Lens 2: Praktische mechanismen	189
Lens 3: Filosofische mechanismen	206
Ecologische casus: Verwildering	219
Verbroken verbindingen	237
DEEL 2: HOOPVOL HANDELEN	245
5. Interviews met pioniers, inspirators, activisten en systeemveranderaars	247
Marjolein Jonker, tiny house-pionier:	
<i>Minder huis, meer leven</i>	248
Aniek Moonen, oud-voorzitter Jonge Klimaatbeweging:	
<i>Moed is het idee hebben dat je er iets aan kan doen</i>	255
Dirck Slabbekoorn, filiaalhouder en sociaal ondernemer:	
<i>De schoonheid van de mens</i>	262
Bieke Jongejan & Sanne Boekel, GGZ-activisten:	
<i>Welkom op de wachtlijst</i>	269
Kees Klomp, activistisch onderzoeker:	
<i>Deze tijd vraagt om andere skills</i>	279
Gilberto Morishaw, changemaker:	
<i>Je bent meer dan je denkt</i>	289
Eveline de Kock, landschapsarchitect:	
<i>Het is tijd voor nieuwe relaties</i>	298
Merlijn Twaalfhoven, componist:	
<i>Hoe kunst de wereld kan redden</i>	304
6. Verschil maken als jezelf	310
Hoopvol handelen	312
Een verhaal vertellen	318
Transitierollen	330
Transitiestrategieën	345
Transitiekwaliteiten	354
Kwaliteiten rondom systeemintelligentie	357
Kwaliteiten rondom taal	364
Transitiekwaliteiten rondom leiderschap	374
Het lege midden	398
Epiloog: hoop – of liefde?	409
Dankwoord	415
Foto's en illustraties	417
Noten en bronnen	419

1. OPSTAAN VOOR EEN MOOIERE WERELD

Alfred: 'Ik zie niet zoveel reden om optimistisch te zijn. Ben je niet bang hoe de toekomst eruit zal zien?'

Florentina: 'Ik denk dat de toekomst bloemen zal brengen.'

Alfred: 'Echt? Waarom?'

Florentina: 'Omdat ik bloemen aan het planten ben.'

- vrij bewerkt naar een cartoon van José María Nieto

Hoop zit in de allerkleinste dingen. Soms is hoop eenvoudigweg: bloemen planten, in het vertrouwen dat er een toekomst zal zijn waarin die bloemen zullen ontluiken. We komen in beweging en doen iets, hoe klein ook, in het vertrouwen dat onze kleinste handelingen zinvol en nodig zijn.

De afgelopen jaren had ik het voorrecht om met vele mensen te spreken over de grote opgaven en transitie van onze tijd. Ik sprak met mensen over het veranderende klimaat en over hun inzet om kwetsbare natuurgebieden te helpen regenereren. Ik sprak met mensen die zich inzetten voor armoedebestrijding en economische systeemverandering. Ik sprak met activisten in de geestelijke gezondheidszorg, met modeontwerpers die werken aan een meer duurzame kledingindustrie, en met tiny house-pioniers die zich inzetten voor manieren om kleiner, eenvoudiger en gelukkiger te leven. Ik sprak met rebellen, openhartige bestuurders, bezorgde studenten, bevlogen onderzoekers en grensverleggende kunstenaars. Al deze mensen kwamen op hun manier in beweging en probeerden iets goeds te doen, via kleinere of grotere daden. En bij ieder van hen trof ik hoop aan.

Hoop is een werkwoord

Hoop is niet vanzelfsprekend. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen opstaan en een antwoord geven op een appèl van de wereld. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen in zichzelf de ruimte, moed en wijsheid vinden om soms heel nieuwe wegen in te slaan ten opzichte van de status quo. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen hun stem laten horen en daarmee iets nieuws in beweging zetten. En juist omdat al deze dingen niet vanzelfsprekend zijn, zijn ze zo prachtig. De hoop die we bij deze mensen aantreffen is de bevestiging dat mensen – wij allemaal – in staat zijn om elk moment iets nieuws en goeds te beginnen.

Dit vermogen van de mens moeten we koesteren. De veranderingen in onze tijd zijn zo ingrijpend dat sommigen zeggen: we leven niet in een tijdperk van verandering, maar in een verandering van tijdperk.² Die verandering betreft alle leefgebieden: het gaat over zorg, onderwijs, democratie, economie, ecologie, grondstoffengebruik, energie, voedsel, landbouw, woonruimte, ruimtelijke ordening, werk en inkomen, bestuur en beleid, vervoer, toerisme, enzovoort.

Al deze veranderingen zouden we kunnen samenvatten met het woord *maatschappelijke transities*. Het gaat om transities in de grote systemen die ten grondslag liggen aan onze lokale en mondiale samenleving, systemen die doorwerken in alle leefgebieden. De heroïsche opgave waarmee we in feite bezig zijn, is de zoektocht naar een gezondere, duurzamere en rechtvaardigere wereld. We zoeken naar nieuwe manieren van werken, leven en samenleven, met respect voor de grenzen en behoeften van mens, dier en planeet. We zoeken naar nieuwe manieren van doen en zijn waarbij er een toekomst is voor onszelf, de mensen na ons en al het andere leven op aarde. Dat is de gezamenlijke, overkoepelende opgave waarvoor we staan.

De motor achter deze heroïsche zoektocht is het hoopvolle gegeven dat mensen in staat zijn om iets nieuws en goeds te beginnen, op elk moment. Dit gegeven, dit positieve mensbeeld is het uitgangspunt van dit boek. Hoop begint waar mensen in beweging komen. Hoop is dan ook actief. Het is een werkwoord, een praktijk, iets wat we beoefenen. Het is als tuinieren en bloemen planten voor een nabije of verre toekomst.

In het door activisten veelgelezen boek *Actieve hoop* maken Joanna Macy en Chris Johnstone een onderscheid tussen passieve hoop en

actieve hoop. Passieve hoop betekent dat we wachten op iets van buitenaf om te bereiken we naar verlangen. Actieve hoop gaat over actief deelnemer worden in het proces om onze hoop te bereiken of om deze waarschijnlijk te maken.³ In een schitterende passage schetsen ze waar het bij hoop om gaat:

Actieve hoop is geen *wishful thinking*. Actieve hoop is niet wachten op redding door een superman of een andere redder. Actieve hoop is wakker worden voor de schoonheid van het leven, waarvoor we ons kunnen inzetten. Wij behoren deze wereld toe. Het web van het leven doet in deze tijd een beroep op ons. We komen van ver en we zijn hier om onze rol op te nemen. Met actieve hoop realiseren we ons dat er avonturen in het verschiet liggen, krachten te ontdekken zijn en kameraden om samen mee te strijden. Actieve hoop is een bereidheid je te engageren. Actieve hoop is een bereidheid om de krachten in onszelf en in anderen te ontdekken; een bereidheid de redenen tot hoop te ontdekken en de aanleidingen voor liefde. Een bereidheid om de grootte en sterkte van ons hart te ontdekken, onze snelheid van geest, onze vastberadenheid, onze eigen autoriteit, onze liefde voor het leven, onze levendige nieuwsgierigheid, de onverwachte diepe bron van geduld en ijver, de scherpte van onze zintuigen, en onze leiderschapskwaliteiten. Niets van dit alles kan ontdekt worden vanuit onze luie stoel of zonder risico.⁴

Naast Macy en Johnstone zijn er vele andere auteurs die de nadruk leggen op het actieve karakter van hoop. Zo zegt Babette Porcelijn in haar vuistdikke boek *Het happy 2050 scenario*:

Wij zijn zélf de crew van de planeet, jij en ik. Wij zitten aan het stuur, of we dat nou doorhebben of niet. We hebben een crew nodig die weet wat hem te doen staat en die graag wil sturen. Iedereen kan meedoen. [...] Zodra je er aandacht aan besteedt, ben je al begonnen.⁵

En ook ethicus Patrick Nullens legt in zijn boek *Hoop als kunst van verantwoord leiderschap* de nadruk op actieve hoop. Hoop is, zo zegt hij, in staat om machteloosheid, angst of onverschilligheid om te buigen tot actie. Echte hoop neemt hamer en beitel en houdt een steen uit de berg van ellende. Het ontstaat pas wanneer we de kloof tussen onze diepste overtuiging en de werkelijkheid ervaren en vervolgens vanuit die ervaring moedig stappen zetten. Nullens ziet hoop daarom als de kunst van mogelijkheden die gaat schitteren te midden van een crisis. Deze kunst hebben we vandaag de dag dringend nodig.⁶

Maar hoe pakken we dit aan? Wat betekent het om hoopvol te handelen? Voor Macy en Johnstone houdt het een persoonlijke beoefening in die elementen bevat uit het boeddhisme. Macy is dan ook zelf praktiserend boeddhist. Centraal in het boek staat een oefening die mensen helpt om veerkracht te ontwikkelen te midden van de vele crises in de wereld. Het bevat vier bewegingen of stadia: vertrekken vanuit dankbaarheid, onze pijn voor de wereld eren, kijken met nieuwe ogen en weer verder gaan. De oefening helpt ons om onze innerlijke bronnen en onze externe gemeenschap te ontwikkelen. De kern van het boek is dat er hierdoor een keuzeruimte ontstaat. De gedachte is: voor welke situatie we ook staan, we kunnen zelf kiezen hoe we daarop reageren. Dat is de basis voor actieve hoop.

Voor Porcelijn begint hoopvol handelen met een minutieus onderzoek naar onze verborgen impact. Alles wat we kopen en gebruiken is geproduceerd en heeft een impact op de planeet. Porcelijn wil daarom weten hoe de gehele productieketen in elkaar zit, welke soorten impacts er zijn en hoe het onderliggende systeem in elkaar zit. Haar doel is om lezers te helpen gericht aan de slag te gaan met acties die het meeste effect hebben.

Voor Nullens begint hoopvol handelen met een geduldige beschouwing van het fenomeen hoop, onder meer vanuit filosofische, theologische en wijsheidstradities. Hij wil meer inzicht krijgen in hoop als positieve drijfveer tot verandering. Nullens en zijn collega's hebben een betere wereld voor ogen waarin mens, werk en economie met elkaar in balans zijn en elkaar versterken. In zijn boek koppelt hij hoop en hoopvol handelen aan leiderschap: wat is hoop en hoe verhoudt zich dit tot verantwoord leiderschap, met het oog op een betere wereld?

In dit boek kies ik, in aanvulling op de bovenstaande auteurs, voor een andere benadering. Om te begrijpen wat het betekent om hoopvol te handelen kijk ik in de eerste plaats naar mensen die hoopvolle verandering in de wereld brengen. Er ligt een enorme rijkdom verscholen in de diversiteit en creativiteit waarmee mensen op allerlei manieren in beweging komen om hun steentje bij te dragen. We kunnen zoveel van elkaar leren! En daarbij gaat het om meer dan hoop. Van mensen die hoopvol handelen te midden van grote crises en uitdagingen gaat iets heel bijzonder uit. Het is alsof de mens in grote schoonheid verschijnt, juist in de donkerste momenten. Het laat ons iets zien van wat het betekent om mens te zijn.

In dit boek wil ik iets van deze schoonheid laten zien. Maar vooral ga ik op zoek naar een positief handelingsperspectief: wat kunnen we doen met wie we zijn en waar we staan, en wat kunnen we hierin leren van anderen?

Verlangen naar perspectief

Ik heb dit boek geschreven omdat ik bij veel mensen een verlangen naar perspectief proef. Dit verlangen is zó wijdverbreid aanwezig in onze samenleving dat SIRE er begin 2024 een campagne aan wijdde: *Vind je lichtpuntje en durf te hopen.*⁷

Maar ook in de rest van de wereld wordt gezocht naar hoop en perspectief. Op 23 januari 2023 is de zogenaamde *Doomsday Clock* verzet naar 90 seconden voor 12.⁸ De tijd op de klok laat zien hoe dicht we bij de vernietiging van de wereld zitten, als gevolg van door de mens ontwikkelde technologie. De klok is in 1947 in het leven geroepen tegen de achtergrond van de kernwapenwedloop tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Vandaag de dag gaat het niet alleen maar over kernwapens maar ook over klimaatverandering, kunstmatige intelligentie en pandemieën. De kloktijd wordt bepaald door een groep vooraanstaande wetenschappers, die twee keer per jaar bijeenkomen om de stand van zaken in de wereld te bespreken en – indien nodig – de klok te verzetten. Sinds de oprichting van de klok is het nog nooit zó dicht bij 12 uur geweest – een zorgelijke boodschap dus van deze wetenschappers.

Maar wat betekent het verlangen naar perspectief? Waarover maken mensen zich zorgen? Welke vragen stellen ze?

Wat ik vaak zie en hoor, in het dagelijkse leven maar ook op sociale media, is dat mensen zich overweldigd voelen door de continue stroom aan crises. We hebben bijvoorbeeld een klimaatcrisis, biodiversiteitscrisis, stikstofcrisis, watercrisis, woningcrisis, zorgcrisis, armoedecrisis, energiecrisis en grondstoffencrisis. Er zijn zoveel crises dat we ons af kunnen vragen: wanneer komt de volgende? Sommige mensen worden dan ook crisismoe en vermijden het nieuws daarover. Voor hen voelt het alsof de wereld uit elkaar aan het vallen is, en elk nieuw bericht levert weer nieuwe stress op. Anderen gaan *doomscrollen* en willen juist zo veel mogelijk te weten komen over een onderwerp. Maar het gevolg is vaak dat zij daardoor alleen nog maar meer stress krijgen en in een negatieve spiraal terechtkomen.⁹

Een deel van het probleem is gelegen in het feit dat nieuwsmedia overwegend fragmentarisch zijn in hun berichtgeving. Het komt maar zelden voor dat de diverse crises in samenhang worden besproken. Precies dit zorgt ervoor dat berichtgeving over crises kan aanvoelen als een informatiebombardement, waardoor onze innerlijke chaos en onrust alleen maar toenemen. Dit wordt versterkt door sociale media.

Nieuwsberichten worden opgepikt, geïnterpreteerd, gedeeld, en voorzien van commentaar en onderbuikgevoelens. De initiële fragmentatie wordt versterkt en veranderd. Daar komt bij dat sociale media zijn ontworpen om onze aandacht zo lang mogelijk vast te houden, wat er in de praktijk op neerkomt dat we worden gestimuleerd om zo veel mogelijk fragmenten – losse posts – tot ons te nemen.

De wereld zoals we die vandaag de dag waarnemen, komt dus vooral binnen in fragmenten. Maar mensen zijn uiteindelijk op zoek naar gehelen: naar een verhaal of beeld dat ons helpt om betekenisvolle samenhangen te zien. Of, om het anders te zeggen: we zoeken naar een verhaal waarin we thuis kunnen komen, een verhaal dat ons helpt om te begrijpen wat er in onze wereld aan de hand is en welke plek we daarin kunnen innemen. Belangrijke inhoudelijke vragen rondom maatschappelijke transities zijn dan ook: hoe hangen de diverse crises van onze tijd met elkaar samen? Hoe kunnen we het oude verhaal dat ten grondslag ligt aan deze crises leren begrijpen? Wat is een maatschappelijke transitie eigenlijk en wat verandert er precies? Hoe kunnen we leren herkennen welke veranderingen plaatsvinden, en vooral: hoe zijn dingen al ten goede aan het veranderen?

Inhoudelijke vragen kom ik ook tegen in sectoren waar de menselijke maat onder druk staat, met name in de zorgsector, het onderwijs en bij de overheid. Deze inhoudelijke vragen zijn vaak verweven met morele pijn. Professionals in deze sectoren gaan steeds meer gebukt onder *moral distress* of *moral injury*: de morele pijn die ze ervaren omdat ze vanuit hun inhoudelijke expertise weten wat ze zouden moeten en willen doen, maar dat niet kunnen doen.¹⁰

Vaak ontstaat deze pijn tegen de achtergrond van een systeem dat wordt gekenmerkt door een verregaande mate van regelgeving, efficiëntie en controle. Zorgprofessionals vertellen me bijvoorbeeld dat ze het werk zijn verloren waar het hen ooit om begonnen was. Ze komen met uitspraken als ‘ik loop vast in de kleilaag van het systeem’ of ‘systemen zijn belangrijker geworden dan mensen’. Een logische inhoudelijke vervolgvraag die ze daarom vaak stellen, is: hoe zit dat systeem in elkaar en hoe kan het veranderen? Voor veel zorgprofessionals is het bijvoorbeeld duidelijk dat de invoering van marktwerking in de zorg desastreus is geweest. Maar wat is marktwerking precies? Hoe zitten de onderliggende mechanismen in elkaar? Gaat het alleen om marktwerking of is er meer aan de hand? Wat betekent het als mensen zeggen: we hebben een ander zorgparadigma nodig? Maar hoe ziet het oude paradigma er dan precies uit? Wat is een paradigma

eigenlijk en hoe komt een paradigmaverandering tot stand? En vooral: wat kun je doen, als zorgprofessional die helemaal onder aan de ladder staat?

Ook bij bestuurders en toezichthouders kom ik inhoudelijke, morele maar ook emotionele vragen tegen met betrekking tot maatschappelijke transitie.¹¹

Ik zie bijvoorbeeld dat ze zich steeds bewuster worden van hun eigen blinde vlekken en hun verwevenheid met oude manieren van denken en doen met betrekking tot *governance* (het samenspel van gedrag en regels voor goed bestuur en toezicht). Bestuurders en toezichthouders ontdekken bijvoorbeeld dat ze zich soms te zeer bezighouden met feiten en data, en dat ze daardoor te weinig in staat zijn om de zorgen van mensen over bijvoorbeeld hun gezondheid, veiligheid en bestaanszekerheid te adresseren. Met terugwerkende kracht kan dat kan gevoelens van schaamte oproepen over eerdere keuzes en beslissingen. Maar schaamte is een krachtige en ingewikkelde emotie. Hoe ga je daar als bestuurder of toezichthouder op een positieve manier mee om?

Ook wordt er in bestuurskamers geworsteld met het fenomeen *compliance*: het sociale appèl om je te voegen naar algemeen geldende normen en overtuigingen. Een veelvoorkomende gewoonte in hedendaagse bestuurskamers is bijvoorbeeld de focus op de korte of hooguit middellange termijn. Maar de uitdagingen van onze tijd vragen juist om een focus op de lange termijn. Bestuurders en toezichthouders (en trouwens ook politici) hebben hier veel moeite mee, onder andere door de sociale norm die zegt dat doelstellingen op de korte termijn het belangrijkste zijn. Een inhoudelijke vraag is dan bijvoorbeeld: hoe komen we deze sociale normen op het spoor en hoe kunnen we daarbinnen meer lucht en ruimte creëren?

Daarnaast is er een dagend inzicht dat er in de bestuurskamers weliswaar veel economische, financiële en technische slimheid is, maar ook veel morele domheid.¹² Sommige bestuurders en toezichthouders ontdekken hierbij dat er een nieuwe taal nodig is, met name rondom moraliteit maar ook rondom het vermogen om als mens te worden geraakt. Maar waar vind je een dergelijke taal, hoe maak je je zo'n taal eigen, en vooral: wat zijn de randvoorwaarden die het mogelijk maken om in de bestuurskamers met elkaar een nieuwe taal te leren spreken?

Bij de jongere generaties tref ik vooral emotionele en existentiële vragen aan. Hierbij gaat het om vragen als: hoe vind ik mijn plek in een wereld die zo aan het veranderen is? Hoe kan ik hoop houden te midden

van alle chaos en onzekerheid? Zijn we niet te laat, met name rondom klimaatverandering? Kan ik nog wel een huis vinden? Kan ik rondkomen? Is het eigenlijk nog wel verstandig om een gezin te stichten? Hoe ga ik om met mijn angst, somberheid, wanhoop en frustratie, daar waar wij jongeren niet of nauwelijks worden gehoord te midden van alle gevestigde belangen?

Vooraf dat laatste is een probleem. 55% van de Nederlandse jongeren vindt bijvoorbeeld dat hun stem onvoldoende wordt vertegenwoordigd in de klimaatdiscussie. Ze zijn bezorgd over het klimaat en hun leefomgeving en voelen zich tegelijkertijd machteloos. Ze vinden dat de overheid en het bedrijfsleven zich onvoldoende inspannen voor het uitvoeren van het klimaatakkoord. Ook denken ze dat economische belangen bij de overheid meestal boven klimaat en leefomgeving gaan.¹³

Jongeren hebben veel van dit soort maatschappelijke zorgen, over het klimaat, maar ook over de andere opgaven in onze samenleving. Het Trimbos-instituut benoemt deze maatschappelijke zorgen als een van de mogelijke oorzaken voor de sterke stijging van het aantal jongvolwassenen en studenten met psychische aandoeningen.¹⁴ In de periode tussen 2019 en 2022 had maar liefst 44% van de studenten een psychische aandoening; dat is twee keer zoveel als in de meetperiode ervoor, tussen 2007-2009.¹⁵ We zouden kunnen denken dat die sterke stijging door de coronapandemie komt, maar volgens het Trimbos-instituut is dat waarschijnlijk niet het geval. COVID-19 heeft wel gezorgd voor een tijdelijke toename van gevoelens van somberheid of angst, maar dit was niet van invloed op de klinische diagnose van psychische aandoeningen.¹⁶

Jongeren zeggen bijvoorbeeld dat ze verlangen naar een samenleving waarin ze zich begrepen voelen, waarin hun zorgen worden erkend en waarin ze de steun vinden die ze nodig hebben om veerkrachtig de toekomst tegemoet te treden.¹⁷ Ze hebben, met andere woorden, grote behoefte aan een positief handelingsperspectief en een gevoel van *agency*: het vermogen om controle uit te oefenen over het eigen leven en de eigen leefomstandigheden.¹⁸

En zo hebben velen behoefte aan perspectief. Ouders en grootouders vragen zich af hoe zij een bijdrage kunnen leveren aan een hoopvolle toekomst voor hun kinderen en kleinkinderen. Docenten worstelen met de vraag hoe ze hun leerlingen en studenten zo goed mogelijk kunnen voorbereiden op een wereld waarin er zoveel verandert. Activisten kampen niet zelden met gevoelens van burn-out en depressie en vragen zich af: hoe kan ik gevoelens van wanhoop hanteren, hoe kan ik een balans

zien te vinden tussen actie en zelfzorg, hoe kan ik me weer opladen?¹⁹ En dan zijn er nog mensen wiens beroep de komende jaren ingrijpend zal veranderen door de noodzakelijke transitie. Het meest in het oog springende voorbeeld is dat van boeren, die dringend behoefte hebben aan een hoopvol toekomstperspectief, maar te maken hebben met een overheid die telkens met nieuwe regelgeving komt. Sommige boeren worden daardoor zó wanhopig dat ze zelfmoord plegen.²⁰ Tegelijkertijd zijn er milieuorganisaties als Greenpeace, die met cijfers zwaaien naar boeren en de rest van de samenleving. Hun urgente boodschap is: veruit de meeste stikstofuitstoot is afkomstig uit de veehouderij, dus daar moeten we wat aan doen.²¹

Een overkoepelend verlangen naar perspectief, dat ik bij alle generaties en in alle lagen van de samenleving vind, is het verlangen naar een vruchtbare dialoog. Uiteindelijk gaat het in maatschappelijke transitie om een maatschappelijk proces. Dat betekent dat we hoe dan ook met elkaar in gesprek zullen moeten gaan over wat er nodig, wenselijk en haalbaar is. En dat betekent weer dat mensen met hun verschillende perspectieven, waarden, normen, belangen en posities bij elkaar komen.

Dialogen over transitie zijn zelden slechts inhoudelijk. Ze zijn ook altijd persoonlijk en gaan ook altijd over het zogenaamde *betrekkingsniveau*: de relatie tussen mensen, die bijvoorbeeld tot uiting komt in hiërarchische verschillen of leeftijdsverschillen.²² Als iemand zegt: ‘Oké mensen, alle punten zijn de revue gepasseerd, zo gaan we het doen’, gaat dit niet alleen over de inhoud, maar ook over de onderlinge betrekkingen: ik bepaal, niet jullie.²³ Dit is een relevant gegeven, omdat maatschappelijke transitie onder andere te maken hebben met transitie rondom hiërarchische machtsverhoudingen.

Veel mensen hebben bovendien de ervaring dat we elkaar soms totaal niet kunnen verstaan. Het lijkt alsof we in volslagen verschillende werelden leven en verschillende talen spreken. Dit roept vervolgens weer een inhoudelijke vraag op: hoe kan dit? Wat is er aan de hand? Hoe komt het dat we elkaar zo kunnen kwijtraken, en hoe kunnen we elkaar weer vinden? Niet zelden gaat het hierbij over morele standpunten. Dit zien we bijvoorbeeld terugkomen in discussies rondom ‘vlieg-schaamte’ en ‘vleestaks’. Dat wat we maatschappelijk jarenlang als ‘goed’ hebben bestempeld, wordt ineens ter discussie gesteld. Hierbij gaat het niet slechts om oppervlakkige gedragingen, maar om de morele afwegingen die we maken. Daarbij ligt al gauw een oordeel op de loer: we vinden dan bijvoorbeeld dat de ander wel of juist niet goed bezig is.

We kennen allemaal de gepolariseerde gesprekken die rondom dit soort oordelen ontstaan.

Uiteindelijk zijn dit soort dialogische vragen het meest nijpend. Bij veel transitieprocessen is de urgentie groot en staat er veel op het spel. Wat we daarom meer dan ooit nodig hebben, zijn handvatten om met elkaar het goede gesprek aan te gaan. Mijn uitgangspunt hierbij is dat we vooral meer empathie nodig hebben en meer wederzijds begrip. Er is altijd een reden waarom mensen denken zoals ze denken en spreken zoals ze spreken. En ook de oude systemen, waar we ons zo boos en moedeloos over kunnen voelen, zijn uiteindelijk door en door menselijk. Er is kortom een wereld te winnen als het gaat over dialoog. Niet de problemen zelf zijn de grootste uitdaging, maar de opgave om elkaar te vinden en samen verder te komen.

Mijn doel is om jou, beste lezer, met dit boek perspectief te bieden in relatie tot jouw persoonlijke én onze gezamenlijke zoektocht naar een gezondere, duurzamere en rechtvaardigere wereld. Ik heb het ontworpen als een soort landkaart, waarin je diverse wegen en vergezichten kunt verkennen, je kunt leren oriënteren en aanknopingspunten kunt vinden om hoop te houden en verschil te maken in een wereld vol verandering.

Hoe pak ik dat aan? In dit inleidende hoofdstuk ga ik wat dieper in op de keuzes die ik heb gemaakt bij het schrijven van dit boek en hoe ik de thematiek van maatschappelijke transitie benader.

Nataliteit: de geboorte van hoop

We kennen ze allemaal: mensen die iets nieuws, moedigs of unieks doen, daarin iets van zichzelf laten zien en ons daarmee eindeloos inspireren.

Er bestaat een woord voor dit soort handelen van de mens: *nataliteit*. Dit concept vormt de grondstructuur van dit boek.

De term nataliteit is afkomstig van filosofe en politiek denker Hannah Arendt (1906-1975). Nataliteit betekent zoiets als ‘de geboortelijkheid van de mens’. In haar werk *De menselijke conditie*²⁴ stelt Arendt dat de mens twee keer wordt geboren. Onze eerste geboorte is onze fysieke geboorte, die toont *wat* we zijn. Hierbij gaat het bijvoorbeeld over onze lichaamsbouw, ons geslacht en onze etniciteit. Onze tweede geboorte toont *wie* we zijn. Deze tweede geboorte verbindt ze met ons handelen, bijvoorbeeld door het verwoorden van een bepaalde mening, visie of

NOOT: De tussenliggende pagina's zijn niet in deze preview opgenomen.

als de eigenlijke kern van systeemverandering. Dit aspect van systeemintelligentie ontwikkelen we door te leren ontschuldigen. Systeemintelligentie is de vrucht hiervan.

- » Ook heeft systeemintelligentie een hele *praktische* component. Zolang we niet goed in staat zijn om te begrijpen waar het precies misgaat en waar de diverse crises van onze tijd vandaan komen, zullen we ook niet goed in staat zijn om wezenlijke veranderingen in gang te zetten. Zonder systeemintelligentie mist ons hoopvolle handelen scherpte en focus. Om die reden beschouw ik systeemintelligentie dan ook als een belangrijk aspect van Arendts kritische bewustzijn.

Hoopvol handelen

In de keuzeruimte kunnen we ontdekken hoe we hoopvol kunnen handelen: hoe we verschil kunnen maken in een wereld vol verandering, als uniek individu, te midden van anderen.

Onze keuzeruimte wordt groter naarmate we meer emotionele intelligentie en systeemintelligentie ontwikkelen. De randen van de donut zijn dus niet statisch, maar dynamisch: ze kunnen naar binnen en naar buiten bewegen. Als de randen van de donut praktisch samenvallen, hebben we nauwelijks keuzeruimte en kunnen we eigenlijk alleen maar op de automatische piloot reageren op de chaos van maatschappelijke transitie en op transitiepijn. Liggen de randen van de donut verder uit elkaar, dan ontstaat er een keuzeruimte waarin we kunnen onderzoeken, kunnen overwegen, onszelf beter kunnen leren kennen als uniek individu, onze wijsheid kunnen aanboren en onze plek kunnen ontdekken te midden van anderen.

Met dit boek wil ik mensen helpen om hun keuzeruimte groter te maken. In de volgende paragraaf leg ik uit hoe ik dat doe.

Opzet van dit boek

De titel van dit boek, *Perspectief*, verwijst naar het verlangen naar perspectief dat veel mensen vandaag de dag voelen met betrekking tot de grote maatschappelijke crises en opgaven waarvoor we staan. Het woord 'perspectief' heeft in dit verband een dubbele betekenis: het verwijst naar zowel inzicht als hoop. In de twee delen van dit boek worden deze twee betekenissen zorgvuldig uitgewerkt.

Deel 1: Inzicht ontwikkelen

In het eerste deel van het boek staat vooral het ontwikkelen van inzicht centraal. Hierbij gaat het over de vraag: hoe kunnen we een kritisch bewustzijn ontwikkelen met betrekking tot maatschappelijke transitie? Hierbij spelen de termen ‘ontschuldigen’ en ‘systeemintelligentie’ een belangrijke rol.

In hoofdstuk 2, *Verbanden leren zien*, staan we stil bij de gedachte dat de diverse maatschappelijke crises mogelijk niet op zichzelf staan, maar met elkaar zijn verweven. Een vraag is bijvoorbeeld: als je naar een klimaatdemonstratie gaat, is het dan oké als je daar alleen voor het klimaat staat, of zou je daar ook moeten staan voor armoede, de huizen-crisis en wellicht zelfs racisme? Wat maakt dat deze crises met elkaar zouden samenhangen? En is het zo dat sommige mensen ‘meer’ of ‘beter’ zien dan een ander?

Dit hoofdstuk is vooral bedoeld als een oefening in het leren zien van verbanden tussen de diverse maatschappelijke crises, maar ook de verwevenheid van die crises met onszelf. Deze verbanden worden uitgewerkt aan de hand van het thema *grensoverschrijding*. Daar waar grenzen van mensen worden overschreden, ontstaan er problemen als prestatiedruk, burn-out en morele stress, maar ook een zorgcrisis, onderwijscrisis en armoedecrisis. Daar waar grenzen van dieren in de bio-industrie worden overschreden, ontstaat dierenleed maar ook voor de mens gevaarlijke zoönosen. Daar waar de grenzen van de aarde worden overschreden, ontstaat onder meer luchtvervuiling, een biodiversiteitscrisis, klimaatcrisis, watercrisis en stikstofcrisis, met in het verlengde daarvan weer een huizen-crisis.

In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar enkele onderliggende mechanismen die ervoor zorgen dat deze grenzen worden overschreden, waaronder de kapitalistische mechanismen van oneindige groei en commodificatie. Ook sta ik stil bij het fenomeen van blinde vlekken: de manier waarop we allemaal op een fundamentele manier blind zijn.

Hoofdstuk 3, *Leren kijken naar maatschappelijke transitie*, gaat over de vraag wat maatschappelijke transitie zijn, hoe ze eruitzien en hoe verandering tot stand komt.

In het begin van het hoofdstuk worden tien soorten transitie besproken, waaronder de energietransitie, landbouw- en voedseltransitie, financiële transitie en zorgtransitie.

Een volgende vraag is: hoe komen deze transitie tot stand? Uiteindelijk draaien maatschappelijke transitie om veranderprocessen in

mensen. Er zijn grofweg twee soorten veranderprocessen: mensen veranderen hun gedrag omdat er van buitenaf sociale druk is, interventies worden gedaan of ‘prikkelers’ worden gegeven, of ze veranderen hun gedrag omdat er binnen in hen iets verandert. Dit hoofdstuk draait vooral om de verandering van binnenuit, met nataliteit als centraal concept: het vermogen van de mens om iets nieuws te beginnen.

Aansluitend bij deze verandering van binnenuit worden in dit hoofdstuk vijf transitietheorieën besproken, die afkomstig zijn uit vijf heel verschillende wetenschappelijke disciplines. Volgens de *paradigmatheorie* vindt fundamentele verandering plaats wanneer we door een heel ander ‘venster’ van vooronderstellingen naar de werkelijkheid gaan kijken. Volgens de *complexe systeemtheorie* heeft systeemverandering een niet-lineaire structuur die in gang kan worden gezet door een enkeling. Als 25% van de mensen een idee omarmt, kantelt een systeem definitief. De theorie over *liminaliteit* laat zien dat een persoonlijk veranderingsproces plaatsvindt in een ‘tussenruimte’ die wordt gekenmerkt door ambiguïteit en desoriëntatie. Dit veranderingsproces wordt beschreven in verhalen met een U-vormige structuur. In de theorie over *spirituele omvorming* is verandering niet iets wat we zelf doen, maar wat aan ons gebeurt. We merken dat bijvoorbeeld wanneer we een roeping hebben. Van de theorie over *morele helderheid*, ten slotte, kunnen we leren dat als we dingen willen veranderen, idealistisch moeten zijn. Daartoe moeten we een helder onderscheid maken tussen hoe de wereld is (Ist) en hoe de wereld zou moeten zijn (Soll).

Tezamen vormen deze vijf theorieën een multidisciplinair perspectief op maatschappelijke transitieën. Het daagt ons uit om scherp, open en nieuwsgierig te blijven kijken naar veranderingen in de wereld om ons heen, naar manieren waarop mensen al dan niet in beweging komen, naar manieren waarop we zelf in beweging komen, en hoe we met andere mensen kunnen praten over maatschappelijke transitieën en systeemverandering. Door de verscheidenheid aan perspectieven worden we voortdurend gestimuleerd om op nieuwe manieren te kijken; een waardevolle stimulans, omdat er in transitieprocessen geen kant-en-klare oplossingen zijn.

In hoofdstuk 4, *Het oude verhaal verstaan*, leren we hoe we systematischer kunnen leren kijken naar het zogenaamde ‘oude verhaal’ dat ten grondslag ligt aan de diverse maatschappelijke crises. Het oude verhaal is een breed-maatschappelijk verhaal dat ons vertelt wie we zouden moeten zijn, hoe we ons zouden moeten gedragen, hoe we zouden moeten werken, hoe de wereld in elkaar zit, wat daarin onze plek is, waar we

op mogen hopen, waar we bang voor moeten zijn, en hoe een geslaagd en succesvol leven eruitziet.

Om te beginnen verdiepen we ons in het fenomeen van socialisatieprocessen. Wat is een socialisatieproces en hoe zorgt het ervoor dat oude systemen of het oude verhaal van onze tijd ook in onszelf zit?

Vervolgens ontwikkelen we de vaardigheid om te leren *uitzoomen*. Hierbij kijken we als het ware door een telescoop. De eerste lens van de telescoop is het meest dichtbij. Het helpt ons om *persoonlijke ervaringen* van mensen in beeld te krijgen en op waarde te schatten. De tweede, wat verder van ons af staande lens helpt ons om *praktische mechanismen* in een bepaald (sub)systeem op te sporen, met name op het niveau van regels, procedures, afspraken en manieren van werken. De derde en verste lens helpt ons om verder en dieper te kijken en de *filosofische mechanismen* van een (sub)systeem te onderzoeken. Hierbij gaat het bijvoorbeeld over zaken als mensbeeld, wereldbeeld en ethiek. Dit is een belangrijke lens omdat deze ons helpt om werkelijke problemen op te lossen, in plaats van nieuwe gestalten van hetzelfde, oude probleem te creëren. De vaardigheid om te leren uitzoomen illustreer ik aan de hand van uitgebreide casuïstiek uit de domeinen van geestelijke gezondheidszorg en ecologische verwildering.

In de laatste paragraaf, ten slotte, stel ik de vraag hoe we het oude verhaal van onze tijd op een samenhangende manier zouden kunnen beschrijven. Mijn interpretatie is dat het een verhaal is over verbroken verbindingen, waaronder die met onszelf, anderen, ons professionele handelen, ons kenvermogen en de natuur. In het verlengde daarvan beschouw ik de huidige maatschappelijke transitie als een zoektocht naar manieren waarop we die verbroken verbindingen kunnen herstellen.

Deel 2: Hoopvol handelen

Het tweede deel van het boek staat volop in het teken van hoop en hoopvol handelen. De kernvraag is: waarom is er reden tot hoop en wat betekent het om hoopvol te handelen in een wereld vol verandering?

In hoofdstuk 5, *Interviews met pioniers, inspirators, activisten en systeemveranderaars*, kijken we naar de hoopvolle manieren waarop mensen vandaag de dag in beweging komen.

Het hoofdstuk bestaat uit acht diepte-interviews met bekende en minder bekende pioniers, inspirators, activisten en systeemveranderaars: tiny house-pionier Marjolein Jonker, oud-voorzitter van de Jonge Klimaatbeweging Aniek Moonen, filiaalhouder en sociaal ondernemer Dirck Slabbekoorn, GGZ-activisten Bieke Jongejan en Sanne Boekel, activistisch onderzoeker Kees Klomp, changemaker Gilberto Morishaw,

landschapsarchitect Eveline de Kock en componist Merlijn Twaalfhoven.

Deze interviews vormen het hart van het boek. In het verhaal van deze mensen kunnen we zien wat het betekent om hoopvol te handelen en waarom er reden is voor hoop. De basis van hoop is niet dat we alle problemen zullen oplossen, maar dat mensen in staat zijn om iets nieuws te beginnen, en een nieuwe weg kunnen inslaan ten opzichte van de status quo. Dit vermogen wordt volop zichtbaar in de interviews. We kunnen zien hoe de geïnterviewden allemaal tegen een maatschappelijk probleem aanlopen en vervolgens op een unieke wijze gestalte geven aan een gezondere, duurzamere en rechtvaardigere wereld. Ook kunnen we heel mooi zien hoe de ideeën en concrete handelingen van deze mensen in verbinding staan met wie ze zijn, als unieke mens, en wat zij kunnen doen binnen hun eigen invloedssfeer. Daarmee krijgt het meer analytische eerste deel van dit boek een menselijk gezicht, en wordt het makkelijker om ons voor te stellen wat wij zelf zouden willen en kunnen doen, binnen onze eigen invloedssfeer.

In hoofdstuk 6, *Verschil maken als jezelf*, werk ik een positief handelingsperspectief uit. Wat betekent het om hoopvol te handelen? Hoe kunnen we een gevoel van agency ontwikkelen, als tegengif tegen machteloosheid en hulpeloosheid?

Om te beginnen keer ik terug naar Arendts concept van nataliteit. Wat betekent ‘handelen’ bij haar, en hoe verschilt dit van ‘werken’ en ‘arbeiden’? En wat betekent het, vervolgens, om hoopvol te handelen?

Daarna bespreek ik een model waarin hoopvol handelen uit verschillende lagen bestaat, als de lagen van een bloembol. We kunnen onderzoeken wat ons eigen *verhaal* is: wat staat er volgens ons op het spel, hoe voelen we ons daar innerlijk op betrokken, welke weg hebben we hiertoe afgelegd, en wat is onze superkracht? In dit verhaal laten we onszelf aan anderen zien als mens, in wat ons bezielt, drijft en uniek maakt. Maar dit verhaal wordt gedragen door de andere lagen van de bloembol. Zo kunnen we verkennen welke *transitierollen* bij ons passen en welke plek we innemen in het grotere geheel. We kunnen ons laten inspireren door de uiteenlopende *transitiestrategieën* die er zijn. En we kunnen ons verdiepen in de *transitiekwaliteiten* die mensen in staat stellen om de wereld een stukje mooier te maken.

Sommige transitiekwaliteiten hebben te maken met *systeemintelligentie*. Hierbij gaat het bijvoorbeeld over het vermogen om transitie in samenhang te begrijpen, om inzicht te hebben in systeemblindheid, en om nieuwe mogelijkheden van je vak te ontdekken. Ook zijn er transitiekwaliteiten die te maken hebben met *taal*. Denk aan het vermogen

om te balanceren tussen dystopie en utopie, om paradigmatisch te communiceren, en om gebruik te maken van sleutelwoorden en humor. Ten slotte zijn er ook nog transitiekwaliteiten die te maken hebben met *leiderschap*. Dit gaat onder meer over het vermogen om jezelf toe te eigenen te midden van dominante systemen en boodschappen, om verantwoordelijkheid te nemen, om je toe te wijden aan je taak, missie of roeping, en over vrouwelijk leiderschap.

In de slotparagraaf kom ik tot de belangrijkste conclusie van dit boek: hoopvol handelen heeft een kern van niet-handelen, niet-doen, nietsdoen en inactiviteit. Het heeft een leeg midden. Dit is een boeiende conclusie, omdat het in tegenspraak lijkt met ons verlangen naar een concreet handelingsperspectief en de urgentie van de grote maatschappelijke vraagstukken. En toch ligt hier de kern van innovatie, creativiteit, vitaliteit, inzicht en verbinding. Ik bespreek een belangrijk filosofisch argument voor dit lege midden, als kern van hoopvol handelen. Ik sluit af met een beschouwing over wat we kunnen leren van de zogenaamde *vita contemplativa*: het beschouwende, contemplatieve leven dat sinds de klassieke oudheid wordt beoefend naast de *vita activa*.

In de *Epiloog: Hoop – of liefde?* keren we nog even terug naar de dialoog tussen Alfred en Florentina, aan het begin van dit inleidende hoofdstuk. Het is een mooi, eenvoudig beeld: denken dat er toekomst is waarin bloemen zullen bloeien, omdat je bloemen plant. Maar gaat het hier eigenlijk wel om hoop, of (ook) wellicht om iets anders: liefde bijvoorbeeld? In de epiloog ga ik kort in op recent onderzoek waarin wordt gesteld dat liefde de voornaamste drijvende kracht achter maatschappelijke verandering is. Tegen de achtergrond van dit onderzoek keer ik nog eenmaal terug naar de interviews in dit boek: is er iets van liefde te ontdekken in de interviews? En in hoeverre had ik zelf liefde nodig om dit boek te kunnen schrijven?

Leeswijzer en verantwoording

Dit boek is geschreven voor een brede doelgroep. Dat betekent dat lezers die meer zijn ingelezen in de thematiek van maatschappelijke transitie hier en daar thema's zullen tegenkomen die voor hen al bekend zijn. Voor deze lezers zit het vernieuwende karakter van het boek hem in de multidisciplinaire benadering. Enerzijds betekent dit dat er genoeg nieuwe perspectieven zullen langskomen, anderzijds zullen de al bekende thema's in een breder verband worden geplaatst.

De hoofdstukken zijn chronologisch opgebouwd. Het is dus het beste om deze te lezen in de volgorde zoals ze in dit boek staan. De interviews zijn uiteraard wel apart te lezen, maar krijgen pas echt diepte door de hoofdstukken die ervoor en erna komen. De interviews met Marjolein Jonker, Eveline de Kock en Merlijn Twaalfhoven zijn eerder verschenen in het tijdschrift *Volzin* (december 2022-februari 2023).

In het boek komen regelmatig teksten langs die in een grijze ‘box’ staan. Veel van deze boxen zijn bedoeld om de nieuwsgierigheid te prikkelen en zelf na te gaan denken: wat is hier aan de hand, hoe kan ik naar deze situatie kijken, wat doet het met mij, wat betekent het? Ze zijn ook uitermate geschikt om er met elkaar over verder te praten, bijvoorbeeld in een onderwijssituatie.

Bij het schrijven van dit boek heb ik uiteraard keuzes gemaakt. Een aantal keuzes heb ik eerder in dit hoofdstuk beschreven, bijvoorbeeld met betrekking tot mijn multidisciplinaire benadering, de ontwikkeling van essentiële kijkvensters en de keuze voor de centrale concepten nataliteit, ontschuldigen en systeemintelligentie.

Daarnaast heb ik keuzes gemaakt met betrekking tot de mensen die ik voor dit boek heb geïnterviewd. Ik heb geprobeerd om tot een gevarieerde mix te komen, zowel met betrekking tot de inhoudelijke transitiedomeinen waarvoor mensen zich inzetten, als met betrekking tot geslacht, etniciteit, achtergrond, leeftijd en temperament. Mijn doel hierbij was niet om volledig te zijn, maar om iets te laten zien van de diversiteit tussen mensen en de unieke, inspirerende handswijzen die hieruit voortvloeien.

Ten slotte is achter in het boek per hoofdstuk een uitgebreide bronnen- en notenlijst opgenomen. Hierdoor is het telkens duidelijk waar de informatie vandaan komt en hoe je je als lezer desgewenst verder kunt verdiepen in een bepaald thema.

De bronnen en noten zijn, inclusief hyperlinks, ook in digitale vorm te vinden op www.boek-perspectief.nl. Via deze link is tevens aanvullende informatie over het boek te vinden. Ook is het mogelijk om enkele modellen en kijkvensters die in dit boek zijn gebruikt te downloaden.